

طرح مقدماتی تدوین

دائرة المعارف تاریخ پزشکی در اسلام و ایران

از دکتر مهدی محقق

مشاور علمی بنیاد دائرة المعارف الاسلامی

یکی از منابع مهم پزشکی در جهان اسلام، آثار پزشکی ایرانی است. چه آنکه در پیش از اسلام، علم پزشکی و داروشناسی و گیاهان دارویی در ایران رونق و رواج فراوانی داشته و «پجشگان»، یعنی پزشکان، یکی از طبقات ممتاز جامعه به شمار می آمده اند. داستان برزویه طبیب در آغاز کلیه و دمنه، نشان دهنده شرافت علم پزشکی و مبانی اخلاق و آداب آن در ایران پیش از اسلام است. همچنین بیمارستان چندشاپور اهواز، یکی از مراکز مهم این علم در ایران بوده که در آن دانشمندان ایرانی و یونانی و هندی با هر آیین و مذهبی به این پیشه شریف اشتغال داشته اند و آثار آن مرکز علمی و سایر مراکز دیگر حتی قرن ها پس از اسلام باقی بوده است. از شاپور بن سهل که در سال ۲۵۵ هجری وفات یافته کتابی تحت عنوان *القرافا دین فی البیمارستان* باقی مانده و او که خود را در آغاز کتاب «کبیر بیمارستان چندشاپور بمدینه اهواز» معرفی می کند، در این کتاب داروهای مرکبی را که برای بیماریهای مختلف به کار می رود و در بیمارستان

الف: مقدمه

در اسلام به علم پزشکی اهمیت بسیار داده شده و پس از حلال و حرام، یعنی علم فقه، از شریفترین علوم به شمار آمده و در حدیث شریف «علم ابدان» در کنار «علم ادیان» قرار گرفته است. چه آنکه اگر تن سالم نباشد، نمی تواند درباره مبداء جهان بیندیشد و او را ستایش و پرستش کند. حکیم میسری، پزشک بزرگ و نامدار ایرانی در مقدمه دانشنامه پزشکی خود چنین می گوید:

پزشکی را ودین را گر ندانی
زیانست این جهان و آن جهانی
پزشکی دانشش تن را پناهست
و دین دانستنش جان را سپاهست
تنی باید درست و راست کردار
نه باریش و نه با درد و نه بیمار
که دین ایزدی بتواند آموخت
به دانش جان خود بتواند افروخت

نگهداری می‌شود، به تفصیل یاد کرده است. اسلام که حد و مرزی برای بهره‌برداری از دانش نمی‌شناخت، نه تنها از طب ایرانی، بلکه از طب هندی نیز استفاده کرد. علی بن ربن طبری که از قدیمترین دانشمندانی است که در علم پزشکی کتابی جامع در طب تألیف کرده، گفتار چهارم از کتاب خود، *فردوس الحکمه*، را تحت عنوان «من جوامع کتب الهند» قرار داده و در آن از دو منبع مهم هندی، یعنی کتاب *سسرود* و کتاب *چرک* که ترجمه‌های عربی آن موجود بوده، مطالب فراوانی را نقد می‌کند. ولی مهمترین منبع پزشکی اسلامی، آثار دانشمندان یونانی، بویژه بقراط و جالینوس بوده است. از حنین بن اسحق رساله‌ای در دست است که او در آن متجاوز از یکصد کتاب از جالینوس را بر می‌شمارد که به وسیله او و یارانش از زبان یونانی به زبان عربی ترجمه شده است. این آثار مورد استفاده دانشمندان بزرگ اسلامی، همچون علی بن عباس مجوسی اهوازی در کتاب *کامل الصناعة* و محمدبن زکریای رازی در *الهاوی* و ابن سینا در *قانون* و ابوریحان بیرونی در *الصدینه* قرار گرفت و این کتابها منبع مهمی برای تألیفات دانشمندان بزرگ ایرانی که پزشکی را به زبان فارسی برای مردمان این مرز و بوم تألیف کردند، گردید. از مهمترین این تألیفات می‌توانیم از *الابنیه عن حقائق الادویة* از ابو منصور موفق هروی، و *هدایة المتعلمین* از اخوینی بخاری، و *نخیرة خوارزمشاهی* از سید اسماعیل جرجانی نام ببریم.

با توجهی که دانشمندان بزرگ اسلامی به علم پزشکی داشتند، این علم گسترش فراوانی پیدا کرد و شعبه‌ها و فروع زیادی در آن پیدا شد که این تشعب و تنوع گاه به موضوعات آن علم مرتبط می‌شود؛ همچون

پزشکی و دامپزشکی و داروشناسی و معرفت عقاقیر و گیاهان دارویی. گاه به کیفیت درمان همچون کی (= داغ کردن)، جبر، «شکسته بندی»، عمل الید، «جراحی»، و گاه به روش درمان همچون روش اصحاب قیاس و اصحاب تجارب و اصحاب طب حیلی، و گاه به حالت‌های مختلف انسانها هنگام معالجه و درمان، همچون «تدبیر الاصحّاء»، یعنی پزشکی و نگاهداشت سلامتی کسانی که از تندرستی برخوردارند، و «تدبیر الحبالی»، یعنی پزشکی و نگاهداشت سلامتی زنان آبستن به منظور سالم نگاهداشتن کودک در رحم، و «تدبیر المولودین» پزشکی نوزادان، و «تدبیر الصبیان» پزشکی کودکان، و «تدبیر المشایخ» پزشکی سالخوردگان.

دانشمندان اسلامی آنچه را در قرآن و احادیث درباره حفظ صحت و سلامتی و جلوگیری از بیماریها وارد شده بود، گردآوری کردند که از میان مهمترین این مجموعه‌ها می‌توانیم از *الطب فی الکتاب و السنة* از عبداللطیف بغدادی و *الطب النبوی از ذهبی*، و *الطب النبوی از ابن القیم*، و *الرحمة فی الطب و الحکمة* از سیوطی نام ببریم. در این کتابهای دستورهای کلی برای حفظ و نگاهداشت سلامتی داده شده است: از جمله آنکه در خوردن و آشامیدن نباید اسراف ورزید، و معده آغاز هر درد و پرهیز از خوردن، آغاز هر درمانی است، و تا آنجا که امکان دارد بیماری را با غذا درمان بخشید، نباید به دارو روی آورد. گذشته از مجموعه‌های طبی مانند *کامل الصناعة و حاوی و قانون و هدایة المتعلمین* و *نخیرة خوارزمشاهی* که پیش از این به آنها اشاره شد، پزشکان بزرگ کتابهای مفرد یا تک نامه‌ها درباره بیماری‌های گوناگون تألیف کرده‌اند؛ همچون *فی المرض المسمی دیابیطا* از عبداللطیف بغدادی، و

فی المعده و مداوتها از ابن جزّار قیروانی، و الحمیات از تبها اسحق بن سلیمان، و فی المالخیولیا از اسحق بن عمران، و فی الاغذیه از اسحق بن سلیمان، و فی النبض و التفسرة (= ادرار) از علی بن رضوان، و العمدة فی الجراحة از ابن القف، و عشر مقالات فی العین از حنین بن اسحق.

از آنجا که مسلمانان معتقد به تأثیر روح و جسم در یکدیگر بودند، توجه فراوانی به درمان نفس و طب روحانی معطوف داشتند و آثار فراوانی در این زمینه تألیف کردند که از مهمترین آنها می توان از الطب و الاحداث النفسانية از ابوسعید بن بختیشوع و الطب الروحانی از رازی و الطب الروحانی از ابن جوزی نام برد. همچنین در آداب و اخلاق پزشکی عنایت فراوانی شده و کتابهای زیادی در این باب تألیف گشته است. از جمله: فی التطرق بالطب الی السعادة از ابن رضوان، و ادب الطیب از رهاوی، و التشویق الطبی از صاعد بن الحسن. نیز در مورد تعلیم پزشک و تربیت پزشکان، کتابهایی همچون مفتاح الطب و منهاج الطلاب از ابن هندو و الناف فی کیفیة تعلیم صناعة الطب از ابن رضوان تألیف گشته است. در این کتابها تأکید شده است که پزشکان در نگاهداشت شرافت پزشکی و نفروختن آن به مال و جاه دنیا باید بقراط را اسوه و پیشوای خود قرار دهند که پادشاهی صد هزار دینار برای او فرستاد که یونان را ترک کند و به سرزمین آن پادشاه بیاید و وعده داد که صد هزار دینار دیگر به او تسلیم خواهد کرد. اما بقراط در پاسخ گفت: «من فضیلت را به مال نمی فروشم». لذا در روستاهای یونان به درمان رایگان فقیران می پرداخت. همچنین می گفتند که پزشک واقعی باید فقر با حلال را بر ثروت با حرام ترجیح دهد؛ زیرا ذکر جمیل که باقی می ماند، بهتر از مال نفیس است که

فانی می گردد. مال نزد سفیهان و جاهلان فراوان یافت می شود، ولی حکمت است که آن را فقط نزد اهل فضل و کمال می توان یافت. و چون امر پزشکی ارتباط با جان و زندگی مردمان دارد، پزشک ضامن و مسئول شناخته شده و پیغمبر اکرم (ص) فرموده است: يجب علی الامام ان تحبس الفساق من العلماء و الجهال من الاطباء «کسی که به حرفه پزشکی بپردازد در حالی که دانش آن را پیش از آن نداشته است، ضامن و مسئول است». از این جهت به امتحان پزشکان و بازشناختن پزشکان از پزشک نمایان، حسب (= بازرسی) پزشکان اهمیت فراوانی داده شده است. در آزمایش پزشکان کتابی تحت عنوان فی محنة الطیب و در شناسایی پزشک نمایان، کتابی به نام فی مخاریق المثاتین به وسیله رازی نوشته شده و در کتابهای مهم حسب مانند معالم القرية فی احکام الحسبة از قرشی و نهاية الرتبة فی طلب الحسبة از شیرزی، فصلی درباره شرایط پزشک و بازرسی پزشکان و مجازات پزشکان متخلف آمده است.

با توجه به اهمیت و گستردگی سابق، علوم پزشکی و فنون وابسته به آن در جهان اسلام عموماً و کشور ایران خصوصاً، ضرورت نشر دائرة المعارف تاریخ پزشکی که در آن همه ابعاد موضوع مورد تحقیق و بررسی قرار گیرد، احساس می شد که در آن مجموعه دانشمندان بزرگ و کتابهای ارزنده و اندیشه های ابتکاری آنان معرفی شود و بدین وسیله اصالت اندیشه و تفکر مسلمانان و نبوغ علمی آنان به جهانیان معرفی گردد.

ب: مواد و مطالبی که در دائرة المعارف تاریخ

پزشکی در اسلام و ایران خواهد آمد

۱ - شرح احوال و آثار پزشکان در تمدن اسلامی بر

- اساس منابعی همچون ابن ندیم و قفطی و شهرزوری و ابن ابی اصیبعه.
- ۲ - معرفی کتابهای مهم پزشکی و داروشناسی بر اساس منابع بالا و نیز کشف الظنون و بروکلمان و سزگین.
- ۳ - نام بیماریها و تعاریف و راههای درمان آنها بر اساس منابعی مانند حاوی و قانون و هدایة المتعلمین و نخیره خوارزمشاهی.
- ۴ - شرح احوال پزشکان یونانی که آثارشان مورد استفاده قرار گرفته است؛ مانند بقراط و جالینوس.
- ۵ - نام بیمارستانها و دارالشفاهای بر اساس متون تاریخی و کتاب تاریخ البیمارستانات از احمد عیسی بک.
- ۶ - ادویه مفرده و مرکبه بر اساس منابعی مانند حاوی و قانون و الابنیه هروی و مفردات ابن سمجون و ابن بیطار و غافقی.
- ۷ - قراباذینها، مانند قراباذین شاپور بن سهل و قراباذین کندی و قراباذین سمرقندی.
- ۸ - آلات و ابزار جراحی بر اساس منابعی مانند التصریف زهراوی و العمدة فی الجراحة ابن القف کرکی.
- ۹ - دانشمندان اسلامی که تاریخ طب نوشته اند؛ مانند شوکت شطی و سامی حمارنه.
- ۱۰ - دانشمندان اروپایی که تاریخ طب اسلامی نوشته اند؛ مانند لکلرک و برون و الگود و دیتربیش و اولمان.
- ۱۱ - دانشمندان ایرانی که در تاریخ طب اسلامی کتاب و مقاله نوشته اند؛ مانند دکتر نجم آبادی و دکتر ولایتی و دکتر محقق و دکتر میر.
- ۱۲ - تحلیل کتابهای مربوط به طب اسلامی به زبانهای خارجی و ذکر مشاهدات بالینی مؤلفان آن کتب.
- ۱۳ - معرفی فهرستهای کتب طبی، نظیر پیناکس جالینوس و رساله حنین و رساله بیرونی.
- ۱۴ - گیاهان دارویی با ذکر معادل خارجی و سوابق لاتینی و یونانی و خواص و تحلیل و تجزیه آنها بر اساس منابعی مانند الصیدنه، چاپ دکتر زریاب و گیاهان دارویی دکتر زرگری.
- ۱۵ - اصطلاحات خاص مربوط به علم پزشکی مانند خادم (=پرستار) دستور (=نسخه طبیب).
- ۱۶ - کلمات قصار و پند و اندرز و امثال مربوط به پزشکی بر اساس کتب اخلاق پزشکی در اسلام و در طی کتابهای طبی.
- ۱۷ - آیات و احادیث مربوط به پزشکی با استفاده از کتابهای طب النبوی و طب نبوی.
- ۱۸ - اخلاقیات پزشکی (=ادب الطبیب) با استفاده از منابعی مانند اصلاح الصناعة الطیبة.
- ۱۹ - معرفی مقالات و تحقیقات مربوط به طب اسلامی که در کنگره های بین المللی تاریخ پزشکی مورد بحث قرار گرفته است.
- ۲۰ - معرفی مراکز تحقیقی درباره پزشکی اسلامی و فعالیتهای علمی آن مراکز مانند مؤسسه همدرد هند و پاکستان و مؤسسه تاریخ میراث علمی عربی حلب و مؤسسه میراث علمی عربی فرانکفورت.
- ج: منابعی که در مرحله اول مورد مطلب یابی و بهره برداری قرار خواهد گرفت**
- ۱ - بقراط: کتاب فی الاجنة یا جنین شناسی (کمبریج ۱۹۸۷م)، فی حبل علی حبل یا آبستنی روی آبستنی (کمبریج ۱۹۶۸م)، فی طبیعة الانسان (کمبریج ۱۹۶۸م)، فی تدبیر الامراض الحادة (کمبریج ۱۹۶۶م)، فی الاخلاط (کمبریج ۱۹۷۱م)، فی الغذاء (کمبریج ۱۹۷۱م).

فی الامراض البلدية (کمبریج ۱۹۷۱م).

۲ - جالینوس: فی فرق الطب (قاهره ۱۹۷۸م)، فی النبض للمتعلّمين (قاهره ۱۹۸۶م)، الی اغلوقن فی التاتی لشفاء الامراض (قاهره ۱۹۸۲م)، الاسطقات علی رای بقرات (۱۹۸۷م)، فی اختلاف الاعضاء المتشابهة (برلن ۱۹۷۰م)، فی ان قوی النفس تابعة لمزاج البدن (بیروت ۱۹۸۱م)، فی التجربة الطبية، (آکسفورد ۱۹۴۴م)، فی ان الطیب الفاضل يجب ان يكون فیلسوفا (گوتینگن ۱۹۶۶م)، فی اجزاء الطب (برلن ۱۹۶۹م)، فی الاسباب الماسكة (برلن ۱۹۶۹م)، فی عمل التشريح (لیپزیک ۱۹۰۶م)، فی الاسماء الطبية (برلن ۱۹۳۱م)، فی محنة التی يعرف بها افضل الاطباء (برلن ۱۹۸۸م)، فی الصناعة الصغيرة (قاهره ۱۹۸۸م).

۳ - طب نبوی: الطب من الكتاب و السنة، عبداللطیف بغدادی (بیروت ۱۴۰۶هـ)، الطب النبوی، الحافظ الذهبی (قاهره ۱۴۰۴م)، الطب النبوی، ابن القیم الجوزیة (قاهره ۱۳۹۸هـ)، الرحمة فی الطب و الحکمة، جلال الدین سیوطی (قاهره ۱۳۵۷هـ)، الاحکام النبویة فی الصناعة الطبية، ابن طرخان الحموی (قاهره ۱۹۵۵م)، الاربعین الطبية، البرزالی (قاهره ۱۳۹۲)، المنهل الروی فی الطب النبوی، ابن طولون (حیدرآباد ۱۹۸۷).

۴ - علی بن ربین طبری: فردوس الحکمة (برلن ۱۹۲۸م).

۵ - محمد بن زکریای رازی: الحاوی (حیدرآباد ۱۹۷۴م)، الفارق والفرق بین الامراض (حلب ۱۹۷۸م)، منافع الاغذية و دفع مضارها (بیروت ۱۹۸۴م)، الطب المنصوری (۱۹۸۶م).

۶ - علی بن عباس المجوسی: کامل الصناعة الطبية (قاهره ۱۲۹۴م).

۷ - ابن سینا: القانون (قاهره ۱۲۹۴هـ)، الارجوزة فی الطب (پاریس ۱۹۵۶م)، دفع المضار الکلیة عن الابدان الانسانية (حلب ۱۹۸۴م)، الادویة القلبية (حلب ۱۹۸۴م).

۸ - ابن رشد اندلسی: تلخیصات ابن رشد الی جالینوس (مادرید ۱۹۸۴م)، تلخیص کتاب فی اصناف المزاج (قاهره ۱۹۸۷م) در مجموعه رسائل ابن رشد الطبية.

۹ - ابن زهر الاندلسی: التیسیر فی المداواة و التدبیر (دمشق ۱۴۰۳هـ).

۱۰ - ابن رضوان مصری: دفع مضار الابدان (کالیفرنیا ۱۹۸۴م)، کفایة الطیب (لون ۱۹۷۸م).

۱۱ - ابن نفیس: شرح تشريح القانون (قاهره ۱۹۸۸م)، الموجز فی الطب (قاهره ۱۹۸۶م).

۱۲ - پزشکی اطفال: تدبیر الحبالی (=زنان آبستن) و الاطفال، احمد بن محمد البلدی (بغداد ۱۹۸۰م)، خلق الجنین و تدبیر الحبالی و المولودین، عرب بن سعد القرطبی (الجزایر ۱۹۵۶م)، سیاسة الصبیان و تدبیرهم، ابن جزار قیروانی (تونس ۱۹۶۸م).

۱۳ - چشم پزشکی: عشر مقالات فی العین، حنین بن اسحق (قاهره ۱۹۲۸م)، تذکرة الکحالین، علی بن عیسی (حیدرآباد ۱۹۸۲م).

۱۴ - جراحی: العمدة فی الجراحة، ابن القف (حیدرآباد ۱۳۵۶هـ)، التصریف لمن عجز عن التألیف، خلف بن عباس زهراوی (کالیفرنیا ۱۹۷۲).

۱۵ - کتابهای مفرد (=تک نامه، مونوگراف) در بیماریهای گوناگون: فی المرض المسمى دیابیطا، عبداللطیف بغدادی (یون ۱۹۷۱م)، فی المعدة و امراضها و مداواتها، ابن جزار قیروانی (بغداد ۱۹۸۰م)، مصالح الابدان و الانفس، ابوزید بلخی (فرانکفورت ۱۹۸۴م).

الحميات (=تبها)، اسحق بن سليمان (كمبريج ١٩٨١م)،
فی المالخیولیا، اسحق بن عمران (هامبورک ١٩٧٧م)،
الاغذیة، اسحق بن سلیمان (فرانکفورت ١٩٨٦م)، فی
النبض و التفسرة (=ادرار) علی بن رضوان مصری
(بون ١٩٨٤م).

١٦ - اخلاق و آداب پزشکی: النافع فی کیفیة تعلیم
صناعة الطب، ابن رضوان مصری (بغداد ١٩٨٤م)،
التشویق الطبی، صاعد بن الحسن (بون ١٩٦٨م)، ادب
الطیب، ایوب رهاوی (فرانکفورت ١٩٨٥م)، المقالة
الصلاحیة فی احواء الصناعة الطبیة، ابن جمیع (ویسبادن
١٩٨٢م)، فی التطرق بالطب الی السعادة، ابن رضوان
مصری (حلب ١٩٧٨م)، النوادر الطبیة، یحیی بن ماسویه
(ژنو ١٩٨٠م)، عمل من طب لمن حب، ابن الخطیب
(سلمنقة ١٩٧٢).

١٧ - متفرقات: الدستور البیمارستانی، ابن ابی البیان
(قاهره ١٩٣٣)، دعوة الاطباء ابن بطلان (ویسبادن
١٩٨٥م)، خمس رسائل، ابن بطلان بغدادی و ابن
رضوان مصر (قاهره ١٩٢٧م)، الذخیره، ثابت بن قره
(قاهره ١٩٢٨م)، مقالة فی تدبیر الامراض العارضة
للرهبان الساکنین فی الدیرة و من بعد عن المدینة
(میشیگان ١٩٦٨م)، الروضة الطبیة، عبیدالله بن جبرائیل
بختیشوع (قاهره ١٩٢٧م)، رسالة فی الطب و الاحداث
النفسانیة، ابوسعید بن بختیشوع (بیروت ١٩٧٧م)،
مقالتان فی الحواس، عبداللطیف بغدادی (کویت
١٣٩٢هـ)، مفتاح الطب، ابن هندو (تهران ١٣٦٨)، بستان
الاطباء، ابن مطران (تهران ١٣٦٩).

١٨ - کتابهای داروشناسی: مفردات الادویة، ابن
بیطار، مفردات الادویة، غافقی، النبات، ابوحنیفه دینوری،
جامع سماء النبات، شری فادریسی، مفردات الادویة، ابن

سمجون، الصیدنه، ابوریحان بیرونی، المعتمد فی
الادویة المفردة، غسانی، تذکره، داود انطاکی.

از معاصران: احواء التذکره فی النباتات الطبیة و
المفردات العطاریة، الدكتور رمزی مفتاح، گیاهان
دارویی، دکتر علی زرگری.

١٩ - منابع متفرقه: فهرستهای عمومی برای
شناسایی نسخ خطی طبی، مانند فهرست بروکلیمان و
فهرست فؤاد سزگین و فهرست مؤسسه و لکام لندن در
تاریخ پزشکی و مؤسسه اسلر دانشگاه مک گیل در
تاریخ پزشکی و فهرستهای نسخ خطی داخلی و
خارجی و شناسایی مقالات مربوط به تاریخ پزشکی از
ایندکس اسلامیکوس برای مقالات خارجی و فهرست
مقالات فارسی افشار برای مقالات داخلی.

٢٠ - کتابهای فارسی: البنية عن حقائق الادویة،
ابومنصور موفق هروی، التنویر، ابومنصور حسن بن
نوح قمری بخاری، دانشنامه حکیم میسری، ترجمه
تقویم الصحة، ابن بطلان. ذخیره خوارزمشاهی، سید
اسماعیل جرجانی، اغراض الطبیة، سید اسماعیل
جرجانی، خفی علائی، سید اسماعیل جرجانی، هدایة
المتعلمین، اخوینی بخاری، مخزن الادویة، عقیلی
خراسانی، تحفة المؤمنین، حکیم مؤمن.

